

साठपूर्व व साठोत्तर प्रथम दशकातील कादंबरीची निवडक वैशिष्ट्ये

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१
अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद
E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

कादंबरी हा एक लोकप्रिय वाङ्मयप्रकार म्हणून ओळखला जातो. साठपूर्व काळात आणि साठोत्तर प्रथम दशकात विपुल प्रमाणात कादंबरीनिर्मिती झाली. या काळात इतर प्रकारांच्या तुलनेने रंजनवादी कादंबऱ्या अधिक आहेत. कथेचा आटोपशीरपणा, चित्तवेधकता, खेळकरपणा ही लेखकांच्या लेखणीची वैशिष्ट्ये होती. मोजक्या लेखकांनी त्यांच्या बोलीभाषेचा वापर आपल्या कादंबरीलेखनात केला आहे. निवेदन प्रमाणभाषेत आणि संवाद बोलीभाषेत असे काहीसे स्वरूप आढळते. 1935 ते 1940 च्या दरम्यान प्रादेशिक कादंबरी अवतरली. ग्रामीण भागातील सण, उत्सव, श्रद्धा, श्रीमंतांचे षौक, त्यांचे राहणीमान अशा जीवनप्रणालीचा परिचयही या काळातील कादंबऱ्यांमधून होतो. कलाकृतीत लेखक अनभवाची मांडणी कशी उत्कटतेने करतो, याला महत्त्व असते. अनेक लेखकांच्या साहित्यकृती उल्लेखनीय अशा उतरल्या आहेत.

बीजशब्द साठपूर्व, कादंबरी, बोली, प्रादेशिकता, जीवनप्रणाली, नव्या जाणिवा, सुधारणावाद

प्रस्तावना

कादंबरी हा अत्यंत लोकप्रिय वाङ्मयप्रकार म्हणून ओळखला जातो. साठपूर्व काळात व साठोत्तर प्रथम दशकात विपुल प्रमाणात कादंबरीनिर्मिती झाली. या काळात इतर प्रकारांच्या तुलनेने रंजनवादी कादंबऱ्या अधिक दिसतात. जीवनवादी कादंबऱ्यांपासून दूर जाणाऱ्या कादंबऱ्यांच्या लेखकांमध्ये नामवंतही आहेत आणि नवोदितही आहेत. या काळातील कादंबऱ्यांची काही वैशिष्ट्ये नजरेस पडतात. त्यातही वैदर्भीय कादंबऱ्यांची वैशिष्ट्ये उल्लेखनीय आहे. त्याचे शोडक्यात विवेचन येथे केले आहे.

बोली

साठपूर्व काळात व त्या दरम्यान निर्माण झालेल्या कादंबऱ्यांची संख्या विपुल आहे. विविध व्यवसायाशी संबंधित असणारे, त्याचप्रमाणे विविध जातीजमातींतून आलेल्या लेखकांनी कादंबऱ्या निर्माण केल्या असल्या तरी मोजक्याच लेखकांनी त्यांच्या बोलीभाषेचा आपल्या कादंबरीलेखनाकरिता वापर केला आहे. अशा काही कादंबऱ्या पश्चिम महाराष्ट्रात आढळतात; परंतु विदर्भात या काळात निवेदन आणि संवाद वैदर्भीय बोलीभाषेत असणारी कादंबरी तयार झाली नाही. पात्रांसाठी किंवा संवादासाठी वैदर्भीय बोलीभाषेचा वापर करणारे लेखक निवेदनासाठी प्रमाण मराठी भाषेचाच वापर करतात. उद्धव शेळक्यांची 'धग' किंवा साठोत्तर पहिल्या दशकात प्रकाशित बाजीराव पाटलांची 'भंडारवाडी' या कादंबऱ्या बघितल्या तरी लक्षात येते की प्रमुख पात्रे ही बोलीभाषेत संवाद साधतात मात्र लेखकाचे विवेचन बोलीभाषेत नाही.

'माझी चाळीस भावंडं', 'लाटेवरचे शिंपले', 'स्वप्नयात्रा', 'तपझिरा' किंवा साठोत्तर प्रकाशित 'कात टाकलेली नागीण', 'विश्वास', 'निष्ठा', 'अजून येतो वास फुलांना', 'कवच कुंडले', अशा कितीतरी कादंबऱ्यांमधून वऱ्हाडी बोलीचे शब्द येतात; पण बरेचदा हे शब्द किंवा बोलीभाषेतील वाक्ये ही दुय्यम पात्रांच्या उदा. घरगड्याच्या, गावातून आलेल्या व्यक्तीच्या तोंडी असतात. यामुळे बोलीभाषेचा डौल कमी झाला असे म्हणता येणार नाही. 'अजून येतो वास फुलांना' मधील डॉ. सरपोतदारांचा नोकर, सखाराम, 'कवच कुंडले' तील झुन्ना, चैत्या आणि इतर भिल्ल, 'स्वप्नयात्रा'तील देवदत्तचा नोकर बन्सी, 'दत्तक'मधील काही दुय्यम पात्रे आणि 'लाटेवरचे शिंपले'तील गावकरी मंडळी बोलीभाषेचा वापर करतात. त्यांच्या संवादांनी कादंबरीला एक डौलदारपणा प्राप्त होतो. 'धग'मधील कौतिक, महादेव, सीता, रघुनाथ शिंपी अशी बहुतेक पात्रे वऱ्हाडी बोलीचाच वापर करताना दिसतात. 'भंडारवाडी'तही अमृता पाटील वऱ्हाडीतून संवाद साधतात. गावकरीही याच बोलीचा वापर करतात.

‘धग’मधील वऱ्हाडी बोली शरीरावरील कातड्याप्रमाणे ँकजीव ज्ञालेली दिसते. लेखकाचे निवेदन प्रमाणभाषेतून, काही दुय्यम पात्रांचे संभाषण हिंदीतून असले तरी अगदी नायक—नायिकेपासून तर गौण पात्रांपर्यंत बहुतेक पात्रे वऱ्हाडी बोलीतूनच संवाद साधतात.

वऱ्हाडी बोलीभाषेतील संवादांनी मराठी साहित्याला अनेक शब्द, वाक्प्रचार आणि म्हणींची देण दिली. शब्दांची काही उदा. साजरा (चांगला), कवाड (दरवाजा), उलशेक (थोडेसेच), पिसं (वेड), गोद्री (स्त्रियांच्या शौच्यासाठी असलेली खेड्यातील मोकळी जागा), मऱ्हेरे (पुढे), पवटे (शेणाचा पो), कुठरोक (कुठपर्यंत), शिरनी (प्रसाद), गंज ज्ञालं (खूप ज्ञालं), हुली (ओकारी), चिकमोळा (चिमटा), दाटण (गदी), पालव (कापडाचा तुकडा), टेंबलून (ओरडून), नागोळा (विवस्त्र), बुवा (नवरा), भातं (खाऊ), मामूजी (उंदीर), खकाना (कचरा), हीव (थंडी), टेंबलून (ओरडून), दामोटा (बाभळीच्या शेंगातील बी), वसान (ओसाड), चिंधूक (चिंधी), मन्न (म्हणणं), काबा (का बरे), सरका (सरळ).

काही शिव्याही सर्रास वापरल्या जातात. ‘हलारखोरा’, ‘मुदबक्या’, ‘मऱ्स्या’, ‘कमिनावानाच्या’, ‘भोकनटिकले’, ‘भोसडीचे’ अशा शिव्या सातत्याने या बोलीत येत असल्याने वऱ्हाडीत त्यांचा ग्राम्यतापरिहार ज्ञालेला दिसतो.

काही वाक्प्रचार व म्हणीही उल्लेखनीय आहेत. उदा. ‘मनी नाही नांदनं आनू नांदोक्यावर बदी आननं, ‘कुईजू देईन पन अवजू देनार नाई’, ‘जवय नाई कवड्या आनू बैगनं केवढ्या’, ‘होट खाईन आनू पोट वाट पाहीन’, ‘राजा मेला तं राज नसते बुडत आनू नवरा मेला तं घर नसते पडत.’

विदर्भात मुस्लीम समाजही मोठ्या प्रमाणावर असल्याने काही उर्दू, हिंदी शब्द मराठीत सरमिसळ होऊन येतात. ‘मालूम’, ‘बेल्ले के बच्चे’, ‘सब पता रहता’, ‘भौत घुमा’, ‘छाव में बस’, ‘बुरा कायचं’, ‘बडी हुशार हैओ’ अशी काही गमतीदार शब्दरचना आपल्यापुढे अवतरते.

विविध समाज आणि मुळात हा प्रांत बेरार प्रांत म्हणून ब्रिटिश काळात ओळखला गेल्याने पूर्व विदर्भ व वऱ्हाड म्हणजे पश्चिम विदर्भ अशा सर्व सरमिसळीने येथील बोलीत अनेक शब्द, वाक्प्रचार व म्हणी मिसळलेल्या आहेत. नागपुरी बोली, चंद्रपूर भंडाऱ्याकडील बोली, बुलढाण्याकडील बोली, अमरावती—अकोल्याकडील बोली या सर्वांत थोडा थोडा फरक जाणवतो. ‘न’ आणि ‘ण’ मधील फरक तसेच ‘च’ चे उच्चारण करीत असताना ते दंतमुलीय घ्यायचे की तालव्य यातही परिसरानुरूप वेगळेपणा आहे. शिवाय श्रीमंतांकडील बोली आणि गरीब, कष्टकरी ग्रामीण लोकांची बोली तसेच गावकुसाबाहेरील बोली यातही फरक जाणवतो.

प्रादेशिकता

मराठी कादंबरीत जे नवीन प्रयोग होत होते, त्यातलाच ँक प्रयोग १९३५ ते १९४० च्या दरम्यान नजरेत भरू लागला आणि तो म्हणजे प्रादेशिक कादंबरीचा. प्रादेशिक कादंबरीची जी मूलतत्त्वे आहेत, त्यात कथानकाला प्रादेशिक आधार, लोकसंस्कृतीचे चित्रण, त्या प्रदेशातील राजकीय आणि आर्थिक स्थिती, तिथले निसर्गचित्रण, व्यक्तित्वांच्या मनोविकासात प्रदेशाची भूमिका, लोकजागृतीमध्ये नवीन दिशांचा संकेत यांना प्राधान्य आहे.

नागरी परिघातून आपली सुटका करून घेत ग्रामीण जीवनाकडे कादंबरी वळली. सुरुवातीला र.वा. दिघे यांनी निर्माण केलेल्या वाटेवरून माडगूळकर, पेंडसे, दांडेकर, यांच्यासारख्या प्रथितयश कादंबरीकारांनी वाटचाल केली आणि ती लक्षणीय ठरली. भोसलेंची ‘ँका आईची लेकरं’, प.त्रि. सहस्रबुद्धेंची ‘पहिली सलामी’, बा.भ. कर्णिकांची ‘वाडगीण’, अणाभाऊ साठेंच्या ‘रामगंगा’ आणि ‘चित्रा’, गो.नि. दांडेकरांच्या ‘शितू’, ‘पडघवली’, ‘पूर्णाऱ्यायची लेकरं’, ‘पवनाकाठचा धोंडी’, ‘आम्ही भगीरथाचे पुत्र’, र.वा. दिघेंच्या ‘आई आहे. शेतात’, ‘पाणकळा’, व्यंकटेश माडगूळकरांची ‘बनगरवाडी’, बा.भ. बोरकरांची ‘भावीण’, शंकर पाटलांची ‘टारफुला’, जयवंत दळवींच्या ‘सारे प्रवासी घडीचे’, ‘चक्र’, श्री.ना. पेंडसेंच्या ‘गारंबीचा बापू’, ‘हृदपार’, ‘ँल्लार’, ‘हत्या’, ना. धो. महानोरांची ‘गांधारी’ मधू मंगेश कर्णिकांच्या ‘देवकी’, ‘माहीमची खाडी’, विभावरी शिरूरकरांची ‘बळी’ अशा कितीतरी कादंबऱ्यांनी ग्रामीण आणि प्रादेशिक कादंबरी क्षेत्रात मोलाची भर टाकली.

श्री.ना. पेंडसे यांनी कोकणच्या प्रदेशावर कादंबऱ्या लिहून त्या प्रदेशाचे जिवंत रसरशीत आणि प्रत्ययकारी चित्र रेखाटले. गो.नि. दांडेकरांजवळ कादंबरीचा साचा तयार असायचा. या साच्याला आणि पात्रांना ते महाराष्ट्रातच नव्हे तर महाराष्ट्राबाहेरील प्रदेशावरही कौशल्याने बसवून टाकायचे. सोबतच त्या प्रदेशातील लकबी, मानवी जीवन, त्या प्रदेशाची बोली निसर्गाचे चढउतार, त्याचा मानवी जीवनावर होणारा परिणाम इत्यादी बाबी वाचकांसमोर सादर करायचे. दांडेकरांची शैलीपूर्ण मांडणी म्हणजे प्रादेशिकता नव्हे, हेही नमूद केले पाहिजे.

माडगूळकरांच्या ‘बनगरवाडी’ला प्रादेशिक कादंबरीचा आदर्श मानण्यात येते; पण काही समीक्षकांनी त्यालाही नकार दिला आहे. दांडेकरांच्या ‘पडघवली’, ‘पवनाकाठचा धोंडी’, ‘पूर्णाऱ्यायची लेकरं’, ‘आम्ही भगीरथीचे

पुत्र' या वेगवेगळ्या प्रदेशांवर बेतलेल्या कादंबऱ्या आहेत आणि त्या उत्तम उतरल्या आहेत. श्री.ना. पेंडसे यांचे बालपण कोकणच्या मातीत गेले. तिथले गुणदोष त्यांनी अनुभवले. त्यामुळे त्यांच्या कादंबरीत प्रादेशिकता ठायी ठायी भरली आहे. ती सौंदर्यसंपन्न आणि कलात्मक झाली आहे.

विदर्भातील प्रादेशिक कादंबरी आपल्या सभोवताल असलेल्या जनजीवनाचे, वातावरणाचे केवळ सूक्ष्म चित्रण करूनच थांबत नाही तर तो प्रदेशच ती साक्षात जिवंत करते. केवळ कल्पनेतून साकारलेल्या या कादंबऱ्या नसून वास्तवचित्रण त्यात आहे. या मातीतच ही मंडळी घडल्याने त्यांचा हा स्वतःचा अनुभव लेखणीने साकारता आला आहे. प्रदेश, माणसे, निसर्ग हे सर्व प्रत्यक्षात अवतल्याचा भास होतो. स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व काळात उद्धव शेळक्यांची 'धग' ही प्रादेशिक कादंबरी आणि त्यानंतरच्या काळात बाजीराव पाटलांची 'भंडारवाडी', पां.श्री. गोरे यांची 'कात टाकलेली नागीण', दिनकर देशपांडे यांची 'तपझिरा' या कादंबऱ्यांनी हे क्षेत्र गाजविले. ही लेखक मंडळी या मातीतच वाढली होती. त्यांची अनुभूती विस्तीर्ण होती. त्यांनी प्रदेश, माणसे, निसर्ग, वातावरण अतिशय तन्मयतेने रंगविले.

संपूर्ण मराठी वाङ्मयाचा विचार करताना मराठवाड्यातील 'रानभूल', कोकणातील 'गारंबीचा बापू', 'पडघवली', 'भावीण', देशावरची 'बनगरवाडी' आणि विदर्भातील 'धग' या प्रादेशिक कादंबऱ्यांनी इतिहास रचला असे म्हणावे लागेल. वैदर्भीयांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. येथील जनजीवनात शेतीला महत्त्व असल्याने प्रादेशिक कादंबरीत शेती आणि तिच्याशी संबंधित सर्व बाबींच्या वर्णनाला प्राधान्य दिल्याचे दिसते.

भौगोलिक परिस्थितीच्या बाबतीत प्रत्येक प्रदेश काहीसा वेगळा ठरतो. हे वेगळेपण शेतकरी, शेतमजुरांच्या पोशाखारून्ही जाणवते. कमरेला टोंगळ्यापर्यंत धोतर, डोक्यावर पागोटे, खांद्यावर उपरणे किंवा शेला असा पोशाख असतो. सरळ, साधेभोळे असणाऱ्या या ग्रामीण लोकांच्या उघड्या शरीरप्रमाणे त्यांचे अंतःकरणही उघडे असते. अशा या वऱ्हाडी माणसाचे आणि त्याच्या वृत्तीप्रवृत्तीचे जिवंत चित्रण वैदर्भीय प्रादेशिक कादंबरीत आढळते. निसर्ग हा अपरिहार्यपणे येणारा भाग कादंबऱ्यांमध्ये ठायी ठायी आढळतो. एप्रिल ते जून कडक ऊन, त्यानंतर येणारा बिना भरवशाचा पावसाळा आणि कमी-अधिक थंडी देणारा हिवाळा अशा ऋतुमानात जगणारी शेतीवर अवलंबून असणारी येथील माणसे, चातकाप्रमाणे मृगनक्षत्राची वाट पाहणारे शेतकरी, त्यांच्या हाकेला ओ देत येणारा पाऊस, त्यावेळी त्यांची होणारी धावपळ, कडबा घरात साठवणे, झोपड्या शाकारणे, कौलारू घर फेरणे, औजारांची साफसफाई करणे, बैलजोडीसोबत शेतीतील संपूर्ण कुटुंबाने कामे करणे, कधी पावसाने हुलकावणी देणे, दुबार पेरणी करणे, सावकारी कर्ज काढणे, कधी अतीपावसाने हातातोंडास आलेला घास निघून जाणे, दुःखातही एकत्रकुटुंबपद्धती टिकवून ठेवणे, क्वचित शेतीपासून दूर शहराकडे वळणे, शेतकऱ्यांप्रमाणेच शेतमजुरांची कधी बरी तर कधी दारूण परिस्थिती, ग्रामजीवन आणि ग्रामीण भागातील राजकारण, अशा कितीतरी घटना आणि त्यांच्या जीवनात या सर्वांचे होणारे परिणाम लेखकांनी अतिशय उत्कटतेने प्रादेशिक कादंबरीत वर्णिले आहेत.

जीवनप्रणाली

मराठी साहित्यात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात कादंबऱ्या विपुल प्रमाणात निर्माण झाल्या. अनेक लेखकांनी बोलीभाषेचा उपयोग केला. बोलीच्या माध्यमातून जीवनप्रणालीचे दर्शन अधिक उत्तम पद्धतीने साकार होऊ शकते. अशा कादंबऱ्यांमधून मानवी जीवनाचा परिचय होतो.

ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय हा शेती असतो. शेतीशी जोडलेली असली तरी येथील गावगाड्यात विविध समाजाची मंडळी आणि विविध व्यवसायाशी संबंधित मंडळी विखुरलेली असतात. ग्रामीण भागात गावच्या पाटलाला महत्त्वाचे स्थान असते. त्याच्या मताला अधिक किंमत असते. सण, उत्सव यांबाबत येथील लोकांच्या मनात विशेष श्रद्धा असते. 'पोळा', 'आखजी', 'दिवाळी', 'होळी' हे सण अत्यंत उत्साहात साजरे केले जातात. शेती हे उपजीविकेचे साधन असल्याने पोळ्याला फार महत्त्व आहे. साहजिकच या व्यवसायात मध्यवर्ती भूमिका असलेल्या बैलांप्रती अत्यंत जिज्ञाळा, आत्मीयता येथील लोकांमध्ये असते.

होळीची राख लेकरांच्या अंगाला फासली तर खरूज होत नाही किंवा बैल अमानला तर होळीच्या अग्नीवर जाळलेल्या करडीच्या बोंड्या औषध म्हणून उपयोगी पडतात असा समज आहे. त्याची वर्णने त्यांची जीवनप्रणाली रंगविताना लेखकांनी साकारली. याशिवाय खेड्यातील श्रीमंत वर्गाचे विशेषतः पाटील, इजारदार इत्यादी लोकांचे शैली, त्यांचे राहणीमान, त्यांच्या भोवती रेंगाळणारा स्तुतिपाठकांचा मेळा, वऱ्हाडातील यात्रा, त्याठिकाणी पडलेल्या राहुट्या, बाई, बाटली, तमाशा, शंकरपट, व्यसनांमध्ये उधळला जाणारा पैसा, श्रीमंतांच्या घरील लग्नकार्यात झगमगाटाचे आणि दिलदारपणाचे वर्णन कादंबऱ्यांतून येते.

खेड्यातला माणूस आदरातिथ्यासाठी, पाहुणचारसाठी प्रसिद्ध आहे. लग्नकार्यामधूनही त्याचा हा दिलदारपणा दिसून येतो. आपल्या प्रतिष्ठेला शोभेल असे कार्य करण्यासाठी प्रसंगविशेषी तो सावकाराकडून कर्ज घेतो. भोजनावळीत पुरणपोळ्या, त्यावर भरपूर प्रमाणात तूप, जेवणातही लावल्या जाणाऱ्या शर्यती अशा विविध वृत्तीचे आणि चालीरीतीचे वर्णन कादंबरीत दिसते. या काळात आलेल्या उद्धव शेळक्यांच्या 'धग' या कादंबरीत आलेली ग्रामीण भागातील जीवनप्रणाली ही कष्टाचे जीवन जगणाऱ्या व्यक्तींप्रमाणेच आळशी व कामचुकारांचेही दर्शन घडवते. शेतीत राबणारी किंवा छोटामोठा व्यवसाय करून काबाडकष्टातून पैसा मिळवणारी आणि चोरीचपाटी करून उदरनिर्वाह करणारी माणसेही येथे आढळतात.

ग्रामजीवनाचे, येथील मानवसमूहाचे, सुखदुःखाचे, भावभावनांचे, हर्षविषादांचे यथायोग्य दर्शन आत्मीयतेने या कालावधीतील लेखकांनी केले आहे.

नव्या जाणिवा व सुधारणावाद

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विविध समाजातील साहित्यिकांच्या लेखनात मोठ्या प्रमाणावर भर पडली. त्यांच्या कादंबऱ्यांमधील कथानक, पात्रांचे चित्रण, वातावरण विलक्षण जिवंत वाटतात, कारण या कादंबऱ्या अस्सल अनुभूतीतून आणि इथल्या मातीतून निर्माण झाल्या होत्या. संख्यात्मक आणि गुणात्मक दोन्ही अंगांनी कादंबऱ्या फुलत गेल्या.

या काळात रंजनवादी कादंबऱ्यांनी जोर पकडला होता. त्या जीवनापासून दूर स्वप्नमय जगात वावरणाऱ्या होत्या. विदर्भातील लेखकांनी आपली जीवनाशी जुळलेली नाळ कापून टाकली नाही. रसिकरंजनासोबतच इथले प्रश्न, सामाजिक भान, मानवी मनातील प्रेम, त्याग यांना त्यांनी प्राधान्य दिले. सामाजिक प्रश्नांची मांडणी करण्याचा लेखकांचा हा प्रयत्न प्रशंसनीय होता. नव्या जाणिवांसह त्यांनी तो साकारला. जुन्याकडून नव्याकडे प्रवासात त्यांनी जीवनाचे प्रतिबिंब आपल्या साहित्यकृतींमधून दर्शविले. ग्रामीण भागात अठरा पगड जातीची माणसे कशी गुण्यागोविंदाने राहतात, एकमेकांच्या धार्मिक सणात कशी सहभागी होतात, याही जाणिवा त्यांनी मांडल्या. काही ठिकाणी आपापल्या रीतिरिवाजांना चिकटून असलेली व्यवस्थाही दिसते. प्रसंगी टोकाची भूमिकाही आढळते. तरी परंपरावादाला फाटा देण्यात या कादंबऱ्या अधिक रमल्या. समता आणि बंधुत्वावर त्यांनी जोर दिला. जीवनाचा तळ गाठून मानवतेच्या प्रगतीसाठी आवश्यक तत्त्वांचा शोध लावण्याचे समाजहितकारक कार्य वैदर्भीय लेखकांनी केले. स्त्रियांच्या संदर्भातील निरनिराळ्या समस्या, आदिवासींच्या सुधारणांचे प्रश्न, बालगुन्हेगारांची समस्या आणि विज्ञानवादी दृष्टिकोनातून नव्या विचारांची मांडणी या लेखकांनी लीलया हाताळल्याचे दिसून पडते.

इंग्रजी सत्ता, परकीय साहित्य आणि विविध संस्कृतींचा मेळ यांमुळे महाराष्ट्रातील जनमानस ढवळून निघाले. नवीन जाणिवा निर्माण होत गेल्या. जुन्या श्रद्धा विरळ होऊ लागल्या. धर्मसंकल्पना, आचारविचार, जीवनदृष्टी यात बदल घडत गेले. ज्या परंपरांना, रूढींना समाज कवटाळून बसला होता, त्यापासून तो काहीसा दूर जाऊ लागला. वास्तव काय याचा शोध तो घेऊ लागला. सुधारणावाद येत गेला. पारंपरिक विचारसरणीतून बाहेर पडून जनमानसाला सुधारणावाद शिकवला. परिवर्तन हा निसर्गाचा नियमच आहे. कालानुरूप जो स्वतःमध्ये बदल घडवून आणत नाही, जो कट्टरवाद जोपासतो, तो नामशेष होतो, ही जाण येथील लेखकांना होती आणि त्यातूनच सुधारणावादी विचारसरणी आणखी प्रगत होत गेली. स्त्री, शूद्र, कष्टकरी आणि उपेक्षितांचा हुंकार कादंबऱ्यांमधून मांडून या लेखकांनी किमया केली.

कलात्मकता

कुठल्याही घटना-प्रसंगांची अथवा व्यक्तिरेखेची अभिव्यक्ती उत्कट असली तर कलाकृतीचा दर्जा उंचावतो. उत्कट अभिव्यक्तीसाठी अनुभवही उत्कटरीत्याच घेतला जावा, असे नाही. लेखकाच्या प्रकृतीभिन्नतेनुसार तो कमीअधिक उत्कट असू शकतो. कलाकृतीत लेखक त्या अनुभवाची मांडणी किती उत्कटतेने करतो, याला अधिक महत्त्व असते. वाचकांपर्यंत अनुभवाची प्रचिती पोचवायची असेल तर साहित्यातून व्यक्त होणारा अनुभव हा जिवंत आणि प्रयत्यकारी असला पाहिजे. त्याकरिता लेखकाच्या जीवनात त्याचे काही धागेदोरे गुंतलेले असणे गरजेचे ठरते. त्याच्या जीवनाशी तो निगडित असेल तर तो अधिक उत्कट असतो. मात्र त्या वर्णनात त्याने स्वतःच्या खाजगी जीवनाला विभक्त करून त्रयस्थ दृष्टी ठेवणे अधिक आवश्यक असते. अभिव्यक्तीतील उत्कटता ही कलात्मक पातळीवर सर्व बारकाव्यांसह पोचवणे यात लेखकाचे कौशल्य पणाला लागते.

कोणत्याही साहित्यिकाचे सुरुवातीचे प्रयत्न काहीसे निकस असतात. तंत्राची सूक्ष्म जाणीव नसणे, निर्मितीची घाई, परिणामकारक प्रसंगांची अचूक निवड न करणे अशा काही कारणांनी प्रारंभात नवलेखक

अडखळतात. मात्र विदर्भातील बऱ्याच लेखकांच्या साहित्यकृती पहिल्याच प्रयत्नात सुरेख उतरल्या आहेत. काही वेळा असेही झाले आहे की लेखकाची पाहिलीवहिली कलाकृती उत्तम झाली आणि दुसरी किंवा त्यापुढील कादंबऱ्यांना तशी उत्तुंग झेप घेता आली नाही. ज्यांच्या पहिल्या किंवा सुरुवातीच्या कादंबऱ्यांना व्यापक लोकप्रियता लाभली, त्यात डॉ. भाऊ मांडवकरांच्या 'माझी चाळीस भावंडं', 'वंचना', पु.भा. भावे यांची 'अकुलिना वर्षाव', दिनकर देशपांडे यांची 'तपझिरा', उद्धव शेळके यांच्या 'धग', 'अगतिका', शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांची 'क्षिप्रा', वामनप्रभूंची 'आकाशपाळणा', वामन इंगळेची 'काळा समुद्र' अशी काही उदाहरणे देता येतील.

साठपूर्व व साठोत्तर प्रथम दशकात चिंतनशीलतेच्या बाबतीत आणि वास्तव जीवनदर्शन घडविण्यात कादंबरीकारांनी चांगलीच आघाडी घेतली होती. कथानकाची मांडणी, पात्रांचा जीवन जगण्याचा दृष्टिकोन, काबाडकष्ट करणारा समाज, त्यांच्या जीवनात उभ्या राहणाऱ्या अडचणी, त्यांचा संघर्ष अशा सर्व बाबींमधील कलात्मकतेचे कौतुकच करावे लागते. या लेखकांना आपल्या कादंबऱ्या लोकप्रिय व्हाव्या, म्हणून सहेतूक कोणताही प्रयत्न करावा लागला नाही. ह.ना. आपटे यांनी समकालीन जीवनाचे कलात्मक चित्रण आपल्या 'पण लक्षात कोण घेतो', 'यशवंतराव', 'मी, गणपतराव' अशा सामाजिक कादंबऱ्यांतून केले.

समारोप

स्वातंत्र्योत्तर साठपूर्व काळ व साठोत्तर प्रथम दशकात सर्व प्रकारच्या कादंबऱ्या निर्माण होत होत्या. ना. सी. फडके यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये प्रेम, वि.स. खांडेकर यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये जीवनवाद तर वि.वि. बोकील यांच्या कादंबऱ्यांत प्रेम आणि सांसारिक जीवन आढळते. कथेचा आटोपशीरपणा, चित्तवेधकता, खेळकरपणा हे लेखकांच्या लेखणीचे वैशिष्ट्य होते.

विदर्भातील कादंबरीकारांनी जीवनाशी संगत कधीच सोडली नाही. मनात खदखदत असलेल्या अनुभूतीला वाट करून देण्यासाठी हे लेखक कादंबरीकडे वळले असल्याने त्यांच्या रचनांमधून जीवनातील अनाकलनीय वळणाचे, कारण्याचे आणि उदात्ततेचेही दर्शन घडले. ग.त्र्यं. माडखोलकर, लीला दीक्षित, भाऊ मांडवकर, श्रीकांत राय, एकनाथ बिजवे, कृष्णाकांत पराते, मा.ना. भोळे, सुमती धनवटे, लीला देशमुख, उद्धव शेळके यांच्या कादंबऱ्यांमधून त्यांच्या पात्रांच्या वाट्याला आलेले दुःख वाचकांना अंतर्मुख करते. विविध तंत्रांचा वापर, कथानकाला फुलवत ठेवण्याची हातोटी आणि मोहक शैलीमुळे त्यांच्या कादंबऱ्या रंजनवादी असल्या तरी उठून दिसतात.

मोजक्याच लेखकांनी त्यांच्या बोलीभाषेचा आपल्या कादंबरीलेखनाकरिता वापर केला आहे. विदर्भात या काळात निवेदन आणि संवाद वैदर्भीय बोलीभाषेत असणारी कादंबरी तयार झाली नाही. उद्धव शेळक्यांची 'धग' किंवा साठोत्तर पहिल्या दशकात प्रकाशित बाजीराव पाटलांची 'भंडारवाडी' या कादंबऱ्या बघितल्या तरी लक्षात येते की प्रमुख पात्रे ही बोलीभाषेत संवाद साधतात मात्र लेखकाचे विवेचन बोलीभाषेत नाही.

१९३५ ते १९४० च्या दरम्यान प्रादेशिक कादंबरी अवतरली. सुरुवातीला र.वा. दिघे यांनी निर्माण केलेल्या वाटेवरून माडगूळकर, पेंडसे, दांडेकर, यांच्यासारख्या प्रथितयश कादंबरीकारांनी वाटचाल केली.

जीवनप्रणालीच्या दर्शनाचा विचार करताना लक्षात येते की, ग्रामीण भागात सण, उत्सव यांबाबत येथील लोकांच्या मनात विशेष श्रद्धा असते. खेड्यातील श्रीमंत वर्गाचे विशेषतः पाटील, इजारदार इत्यादी लोकांचे षौक, त्यांचे राहणीमान, त्यांच्या भोवती रेंगाळणारा स्तुतिपाठकांचा मेळा, वऱ्हाडातील यात्रा, त्याठिकाणी पडलेल्या राहुट्या, बाई, बाटली, तमाशा, शंकरपट, व्यसनांमध्ये उधळला जाणारा पैसा, श्रीमंतांच्या घरील लग्नकार्यात झगमगाटाचे आणि दिलदारपणाचे वर्णन कादंबऱ्यांतून येते.

कलाकृतीत लेखक अनुभवाची मांडणी किती उत्कटतेने करतो, याला अधिक महत्त्व असते. वाचकांपर्यंत अनुभवाची प्रचिती पोचवायची असेल तर साहित्यातून व्यक्त होणारा अनुभव हा जिवंत आणि प्रयत्यकारी असला पाहिजे. बऱ्याच लेखकांच्या साहित्यकृती सुरेख उतरल्या आहेत आणि कादंबरीदालन समृद्ध झाले आहे.

संदर्भग्रंथ

१. कुरुंदकर नरहर, धार आणि काठ, देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७१.
२. कुळकर्णी अ.अं., प्रदक्षिणा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, १९६८.
३. जोग, रा.श्री., मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ४, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६५.
४. जोग, रा.श्री., मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड ५, भाग १, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७३.

